

Demography

- Nature
- changes
- Pattern
- structure
- social
- formal

थॉमस माल्थस

1798 - 'Essay on principles of population'

लो.सं. वाढ - Geometric progression

अन्नधान्य वाढ - Arithmetic progression

माल्थसचा सापळा : 'अर्थव्यवस्थेचे फरडोई उत्पन्न स्थिर राहते'
(Malthusian Trap)

A.J. कोल & E.M. हवर

↓ 'लोकसंख्या वाढ आणि निम्न उत्पन्न देशातील आर्थिक विकास'
लोकसंख्या संक्रमण टप्पे : - 1958

① BR ↑
DR ↑

सर्व विकसनशील

② BR ↑
DR ↓

लो.सं. विस्फोट
लो.सं. वाढता दर

③ BR ↓
DR ↓

कमी व स्थिर लो.सं.
सर्व विकसित देश.

પ્રૌફ નોટ્સાઈન

'Theory of Demographic Transition' લો.સં.વદન 3 અવસ્થા

- ① High Stationary (ઊંચ સ્થિર અવસ્થા) - $BR \uparrow, DR \uparrow$
- ② Early Expanding (પ્રારંભીય પ્રસરણશીલ અવસ્થા) $BR \uparrow, DR \downarrow$
- લોકસંખ્યા વિસ્ફોટ
- ③ Late Expanding - $BR \downarrow, DR \downarrow$
- ④ Low Stationary (નિમ્ન સ્થિર અવસ્થા) - લોકસંખ્યા સ્થિરિકરણ
- ⑤ Declining (ઘટતી અવસ્થા)

ભારતમાં લો.સં વદન અવસ્થા

A) High stationary - 1891 તે 1921
(stagnant) only 1.5 cr. ને વાઢ

વર્ષ	1911	1921	←	વિશાલ વર્ષ
લો.સં	25.20 cr	25.13		
			↘	
			-0.07 cr	
			(0.31%)	

B) Early Expanding - 1921 તે 1981

1) Steady Growth - 1921 તે 1951

2) Rapid High Growth - 1951 ते 1981

1961-71 $\rightarrow$ 24.8% $\uparrow$

Population explosion

c) Late Expanding - 1981 ते 2011

'High growth with definite signs of slowing down'

भारत आणि जग

1804 1 अब्ज

1927 2

1960 3

1974 4

11 July 1987 5 अब्ज

12 Oct 1999 6

31 Oct 2011 7 अब्ज

15 Nov 2022 8 अब्ज

1989 पासून 11 जुलै

'जागतिक लोकसंख्या दिन'

⊗ UN आर्थिक आणि सामाजिक व्यवहार विभाग

↳ World population prospects

2022

जगाची लो.सं.

2030

2050

8.5 अब्ज

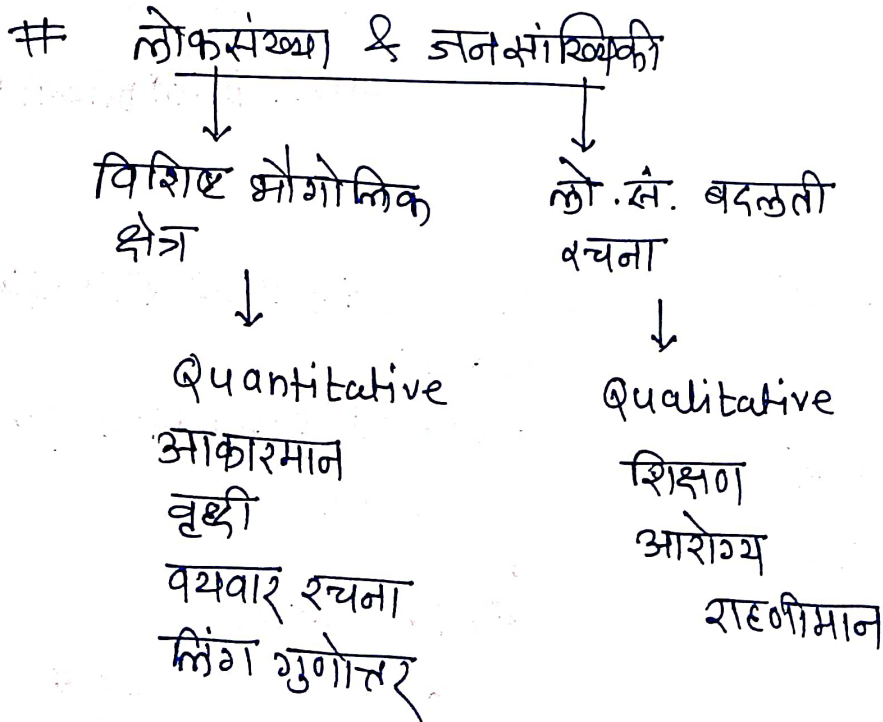
9.7 अब्ज

<u>२०२२ (द.ल)</u>	<u>२०५० (द.ल)</u>
१) चीन - १४२६	१) भारत १६६८
२) भारत - १४१२	२) चीन १३१७
३) USA - ३३७	३) USA ३७५
४) इंडोनेशिया	४) मायजेरिया
५) पाकिस्तान	५) पाक
६) मायजेरिया	६) इंडोनेशिया
७) ब्राझिल	
८) बांग्लादेश	
९) रशिया	
१०) मेक्सिको	

⊗ २०२३ मध्ये भारत चीनला मागे टाकेल

CIA IP NBB

'Teeming millions' - लोकांनी बहरलेला प्रदेश

भारतातील जनगणना

मेथो - 1872

2011 - 15वी & 7वी

रिपन - 1881

भोर समिती

जनगणना कायदा - 1948

केंद्र सरकार → गृह मंत्रालय → जनगणना आयोग

2021 - 16th & 8th - 1st Digital

आयुक्त : विवेक जोशी

- आजची जनगणना उद्याचा विकास
- लोक सहभागाकडून लोक कल्याणाकडे
- 31.03 | 16 आवेप

2011 ची जनगणना

आयुक्त : Dr. C. चंद्रमौली

' आपली जनगणना, आपले भविष्य '

34 प्रश्न

गृहगणना - घरे 33.08 cr

कुटुंबे 24.95 cr.

राष्ट्रीय लो.सं नोंदवही (NPR)

घरे नोंदणी, व्यक्तींच्या नोंदी ⊕ 15 वर्षे ⊕ व्यक्तीचे फोटो & वोटचें ठसे

वैशिष्ट्ये :

लो.सं - 121 cr. (121,08,54,977)

देशीय वृद्धी - 17.71. (18.22 cr)

देशकीय वाढ

सर्वाधिक

D & NH - 55.88%.

D & D - 53.76%.

मणीपूर - 31.80%.

Pondi - 28.08%.

मेघालय - 27.95%.

अरुणाचल - 26.63%.

सर्वात कमी

नागालँड - 0.58%.

केरळ - 4.91%.

लक्षद्वीप - 6.30%.

A & N - 6.86%.

Goa - 8.23%.

Andhra - 10.98%.

MH - 15.99%.

ग्रामीण - 12.3%.

पुरुष - 17.1%.

शहरी - 31.8%.

स्त्रिया - 18.3%.

घनता

	2001	2011	दिक्क
भारत	325	382	57
MH	315	365	50

Top

DL - 11320

चंदी - 9258

Pondi - 2605

DD - 2172

लक्ष - 2015

कमी

अरुणाचल - 17

अंदमान - 46

मिझो - 52

सिक्किम - 86

नागा - 119

GJ & आंध्र - 308

36 & UK - 189

बिहार - 1106

प. बंगाल - 1028

- केरळ - 860

UP - 829

काही व्याख्या :

$$1) \text{ लो.सं. वाढीचा दर} = \frac{\text{New} - \text{old}}{\text{old}} \times 100$$

$$2) \text{ लिंग गुणोत्तर} = \frac{F}{M} \times 1000$$

फिशरचे तत्त्व - 1:1

Optimal sex Ratio
950

$$3) \text{ साक्षरता दर} = \frac{\text{7 yr} \oplus \text{ साक्षर}}{\text{7 yr} \oplus \text{ लो.सं}} \times 100$$

$$4) \text{ स्थलांतर दर} = \frac{\text{migrants}}{\text{Population}} \times 100$$

$$5) \text{ जन्मदर (CBR)} = \frac{\text{No. of Births}}{\text{Population}} \times 1000$$

$$6) \text{ जननदर (GFR)}$$

15 ते 49 वय $\rightarrow$ जननक्षम वय

$$= \frac{\text{No. of Births}}{\text{जननक्षम वयातील स्त्रिया}} \times 1000$$

$$7) \text{ एकूण जननदर (TFR)}$$

‘जी स्त्री तिच्या जननक्षम वयापर्यंत जगणार आहे आणि जिच्या जननदर तिच्या वयातील सरासरी जननदराइतका आहे, अशा स्त्रीला होणाऱ्या अपत्यांची संख्या.’

$$8) \text{ Reproductive rate}$$

स्त्री अपत्यांची संख्या

लिंग गुणोत्तर

927, 933, 943 → ग्रा. 949
(1991) (2001) (2011) → श. 929

सर्वाधिक

कमी

MH-929

केरळ - 1084

HR-879

पॉडिचेरी - 1037

JK-889

TN - 996

सिक्किम - 890

आंध्र - 993

पंजाब - 895

छत्तीस - 991

मेघालय - 989

धर्म निहाय : छि > बौ > जैन > मु > हिं > शी
1023 965 954 951 939 903

C B J M H S

लिंग गुणोत्तर (0-6)

1961 पासून कमी होत आहे

2011 - 918 → ग्रा. 923

↑ mp → श. 905

सर्वाधिक

कमी

अरुणाचल - 972

HR-834

Mizo - 970

PJ-846

मेघा - 970

JK-862

छत्तीस - 969

DL-871

चंदी - 886

RJ-888

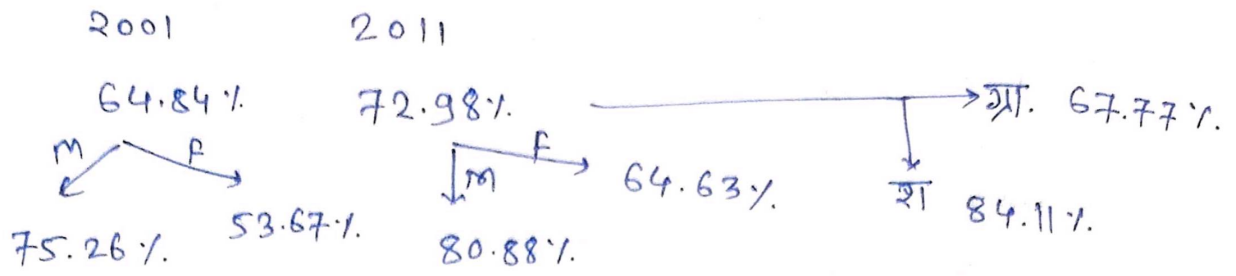
GU-890

UK-890

④ आरखंड दोन्ही sex ratio same - 948

साक्षरता - 7 yr & ⊕, लिहिता ⊕ वाचता, कोणतीही भाषा

5

सर्वाधिक

KL - 94%

लक्ष - 91.85

Miz - 91.33

Goa - 88.7

Tri - 87.22

कमी

बिहार - 61.8

अरुणाचल - 65.38

RJ - 66.11

आंध्रप्रदेश - 66.41

मणिपूर - 66.82

MH

82.34

(6th in only instates)

स्थलांतर

भारत (2011) - 37.8% (45.36 cr) → 69% स्त्रिया

→ 31% पुरुष

GG > GS > SS > SG

⊗ नागरी लो.सं.

1) 5000 ⊕ लो.सं

2) 75% पुरुष NA

3) घनता 400 ⊕

2011

3894

High Low

Goa - 62% HP - 10

Miz - 52% Bh - 11.30

TN - 58.45% AS - 14%

KL - 47.72%

MH - 45.22%

1951 2011

ग्र. लो.सं 82.71% 68.86%

ना. लो.सं 17.29% 31.14%

दशलक्षी शहरे - 10 लाख ⊕ लो.सं

लक्षा 53 M, D, K = 1 cr ⊕

MH वृद्धमंडई > पुणे > नाग > मासिक > पसदेविरा > जो

धर्मनिहाय लो.सं

	च.र.	वदल (1.)	वाहीचा दर
H - 79.8%	96.63	- 0.7%	16.8%
M - 14.2%	17.22	+ 0.8%	24.6%
C - 2.3%	2.78	-	15.5%
S - 1.7%	2	- 0.2	8.4%
B - 0.7%	0.8	- 0.1	6.1%
J - 0.4%	0.4	-	5.4%
Other - 0.7%	0.79	-	-

राज्ये प्रमाण

संख्या

Hindu

HP सर्वाधिक

90% ⊕ HP, D&N, Orri,
Ch, MP, D&D

UP > MH > Bihar > AP > MP

प्रमाण

संख्या

Muslim

मस > J&K > Assam > WB

UP > WB > Bh > MH > आसाम

ख्रिश्चन

मागा > मिझो > मेघा > मणी

KL > TN > मेघा > नागा > आर

शिख

पंजाब > चं > HR

PJ > HR > RJ > OP

बौद्ध

Sikkim > अरुणाचल
(27.4)

MH > WB > MP > UP

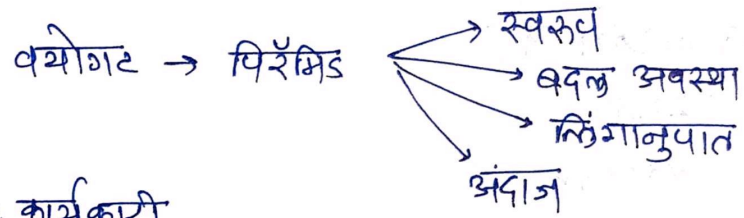
Jain

MH > Delhi > GJ
(1.2%)

MH > RJ > GJ > MP

लोकसंख्या वयशयन

वयोगर → पिरॅमिड

15 ते 64 71% कार्यकारी

↳ 2011 63.4% 2026 (अंदाज) 68.4%

0 ते 14 2001 35.35% 2011 30.76%

Above 65 4.77% 5.77%

जन्मदर

Ind 21.8 MH-16.7

2011 - UP > Bihar > MP > RJ > DN
27.8 27.7

2018 Ind - 20 MH - 15.6

Bihar > UP > MP > RJ
26.2 25.6 24.6 24

TFR

Ind

MH

Replacement rate - 2.1

KL - 1988

TN - 2000

MH - 2009

जननदर कक्षावर अपलवून आहे ?

1) शिक्षांचे लव्हावेळचे वय

1921 2015
Avg age 13.7yr 22.1yr

⊗ शारदा कायदा - 1929 → लग्न वय → M 18
→ F 14 → दुकस्ती → M 21
1978 → F 18

⊗ बालविवाह प्रतिबंध कायदा - 2006

2) जननसम वयातील जननदर

3) शिक्षण व इतर घटक

- निरक्षरता
- सामाजिक जातिवेचा अभाव
- कुटुंब नियोजनाच्या महत्वाचा अभाव
- शहरीकरण

4) संतती नियमनाची साधने - Couple Protection Rate → 1980 - 22.3%
→ 2011 - 40.4%

मृत्युदर

Ind (2011) - 7.1 $CDR = \frac{D}{P} \times 1000$

Orar > Mp > Assa > UP > 36
8.5 8.2

⊗ शिशु मृत्युदर (Infant mortality Rate)

1 yr. पर्यंतचे, 1000 जीवित जन्मांसाठी (1 yr)

⊗ बाल मृत्युदर (CMR)

5 वर्षांपर्यंत

⊗ माता मृत्युदर (MMR)

1 लाख जीवित जन्मांसाठी,
गर्भारपणात, प्रसुस्तीदरम्यान, प्रसुस्तीनंतर 42 दिवस,
गर्भपतनानंतर 42 दिवस

महाराष्ट्र लोकसंख्या

7

	२००१	२०११	→ ११,२३,७४,३३३
१) लो.सं	१.६९ cr	११.२४ cr	पु. ५१.८%
२) दशवार्षिक वाढ	२२.५७%	१५.९९%	स्त्री. ४८.२
३) भारताच्या लो.सं.शी प्रमाण	९.५२%	९.२९%	
४) लिंग गुणोत्तर	९२२	९२९	
५) ०-६	९१३	८९४	
६) धनता	३१५	३६५	
७) साक्षरता	७६.८८%	८२.३४%	

घरे - ३.३५ cr.

कुटुंबे - २.३८ cr.

सर्वाधिक वाढ

ठाणे - ३६%

पुणे - ३०.५%

औ. - २७.३३

नंदू - २५.५

नाशिक - २२.३

कमी

मुं.शहर @ ७.६% (minus)

रत्ना @ ४.८%

सिंधु @ २.२%

वर्धा ४.८०%

भंडारा ५.५२

लो.सं. सर्वाधिक

ठाणे - १.१ cr

पुणे - १४.२९ L

मुं. उप - ९३.५६ L

नाशिक - ६१.०७ L

नागपूर - ४६.५३ L

अहमदनगर - ४५.५३ L

कमी

सिंधु - ८.५९ L

वड - १०.५१ L

हिंगोली - ११.७७ L

वाशिम - ११.९७ L

भंडारा - १२ L

घनता - 365

जोस्त	कमी
मुं. उप - 20980	गड - 74
मुं. श - 19652	सिंधु - 163
ठाणे - 1157	चंद्र - 192
पुणे - 603	रत्ना - 196
कोल्हा - 504	

वाशिम & हिंगोली - 244

लिंग गुणोत्तर

922 → 929 → ग्रा. 952
(2001) (2011) → श. 903

सर्वाधिक

रत्ना - 1122
सिंधु - 1036
गोंदिया - 999
सातारा - 988

कमी

मुं. शहर - 832
मुं. उप - 866
ठाणे - 886
पुणे - 915

समान जिल्हे

भंडारा & गड - 982
धुळे, अकोला, वर्धा - 946
बुलढाना & नाशिक - 934
नागपुर अमरावती - 951

0 ते 6 लिंग गुणोत्तर

2011	2001
894	913
ग्रा. 890	श. 899

सर्वाधिक

बडचिरोली - 961
गोंदिया - 956
चंद्रपुर - 953

कमी

बीड - 807
जळगाव - 842
अ. नगर - 852

समान जिल्हे

सिंधु, यवतमाक - 922
वाशिम, कोल्हापुर - 863
अमरावती, रायगड - 935
पुणे, सोलापुर - 883

साक्षरता

82.34% → ग्रा. 77%
→ श. 88.7%

पुं 88.4%
स्त्री 75.9%

सर्वाधिक

मुं. उप - 89.9%
मुं. श - 89.2%
नागपुर - 88.4%
अकोला - 88%
अमरावती - 87.4%

कमी

नंदुरबार - 64.4%
जाळगा - 71.5%
धुळे - 72.8%
परभणी - 73.3%

नागरीकरण

MH - राज्यांमध्ये 5th (11th in all)

Goa > मिझो > TN > KL > MH

MH

2001

2011

42.4%

45.2% → 5.08 cr

सर्वाधिक

कमी

मुं. श - 100%

गड - 11%

मुं. उप - 100%

सिंधु - 12.6%

ठाणे - 76.99%

हिंगोली - 15.2%

नाग - 68.31%

नंदुरवार - 16.71%

पुणे - 60.99%

धर्मविहाय लो.सं

H > M > B > J > C > No. rel > शीख > इतर

79.83% 11.54 5.81 1.25 0.96

(सर्वाधिक प्रमाण जिल्हे)

जातीनिहाय

Hindu - नंदुरवार - 92.31%

SC - प्रमाण	प्रमाण dist	लंख्या dist.
11.8% (1.33 cr)	अकोला (20.8%)	पुणे (12 लाख)

मुस्लीम - मुंबई - 25.06%

ख्रि. - मुं. उप - 3.45

बौद्ध - अकोला - 18.08%

ST - 9.4%

जैन - मुंबई - 5.38%

(1.05 cr)

नंदुरवार
(69.3%)

नाशिक
(16 लाख)

लोकसंख्या धोरण व कार्यदे

1952 - कुटुंब नियोजन कार्यक्रम

1966 - विभाग

4th FYP

- कॅम्पेस्ट्रीया दृष्टिकोन

1st धोरण - 16 April 1976

करणसिंग

- 'हम दो हमारे दो'

18 yrs & 21 yrs (बाल विवाह दुरुस्ती कार्यदा) -

- 1992 करुणाकरन समिती

1993 स्वामीनाथन समिती

- 15 Feb 2000 दुसरे धोरण

objectives

1) Immediate - संतती नियमन, Infra, आरोग्य सेवा

2) Medium term
2010 पर्यंत

TFR → Replacement level 2.1

हम दो हमारे दो

3) Long term - 2045 लो. सं स्थिरीकरण

⊗ 2010 पर्यंतची ध्येये

MARR 100 ↓, IMR 30 ↓, वैश्वीक लसीकरण, उशीरा लग्न प्रोत्साहन,

संस्थानिक प्रसुती - 80%.

प्रशिक्षित व्यक्तीकडून - 100%.

जन्म, मृत्यु, लग्न, गर्भधारणा नोंद - 100%.

CBR - 21 पर्यंत आणणे

④

⑧ लोकसंख्या आयोग

स्था. ११ मे २००० (लो.सं. १०० cr साली)

अध्यक्ष - PM

⑧ राज्य लो.सं. आयोग

अध्यक्ष - CM

⑧ राष्ट्रीय आरोग्य धोरण

प्रथम - १९८३ (Alma Ata Declaration - १९७८)

↳ २००० पर्यंत सर्वसादी आरोग्य

दुसरे - २००२

↳ २००० च्या लो.सं. धोरणाची तातडीची उद्दिष्टे गाठणे

⑧ जनसंख्या स्थिरता कोष (NPSF) - १०० cr

२२ मार्च २००५

H & FW - स्वायत्त संस्था

अध्यक्ष - मंत्री Min H & FW

⑧ वैश्वकीय गर्भपात कायदा - १९७१

20 week ↗ 12 पर्यंत - 1 Dr.

↘ 12 ते 20 - 2 Dr.

२०२१ ची दुरुस्ती

12 पर्यंत - 1 Dr.

12-20 - 1 Dr.

20-24 - 2 Dr.

24 ⊕ - Medical Board.

